

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 10, Αρ. 1Α (2019)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
10^ο ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΟΙΚΤΗ
& ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΑΘΗΝΑ, 22 – 24 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2019

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ISBN 978-618-5335-03-8

Διαμορφώνοντας από Κοινού
το Μέλλον της Εκπαίδευσης

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΑΝΟΙΚΤΗΣ & ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΑΝΟΙΚΤΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΟΜΟΣ 1, ΜΕΡΟΣ Α

Ψηφιακά λογοτεχνικά αρχεία και το μέλλον της
φιλολογικής εκπαίδευσης: Πειραματικές χρήσεις
του αρχείου Καβάφη

Τάκης Καγιαλής

doi: [10.12681/icodl.2705](https://doi.org/10.12681/icodl.2705)

**Ψηφιακά λογοτεχνικά αρχεία και το μέλλον της φιλολογικής εκπαίδευσης:
Πειραματικές χρήσεις του αρχείου Καβάφη**

**Digital literary archives and the future of literature education:
Experimental uses of the Cavafy Archive**

Τάκης Καγιαλής

Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
kagialis@eap.gr

Η ομιλία αυτή βασίζεται σε μια πρόταση που ίσως ακούγεται παράδοξη. Ασφαλώς κάθε λογοτεχνικό αρχείο αποτελεί πολύτιμη πηγή για την πρωτογενή φιλολογική έρευνα: διασώζει το έργο του δημιουργού, καθιστά δυνατή την επανεξέτασή του και βέβαια μας επιτρέπει να συνδέσουμε τον συγγραφέα με την εποχή του, με τη μικρο-ιστορική του συγχρονία και με ποικίλες όψεις του ιδιωτικού και δημόσιου βίου του. Από την άλλη μεριά, ωστόσο, πέρα δηλαδή από τις ερευνητικές ζητήσεις και ιδίως στο περιβάλλον της ελληνικής φιλολογικής εκπαίδευσης, τα λογοτεχνικά αρχεία παραμένουν εν πολλοίς άγνωστα και αναξιοποίητα, ενώ συχνά συνδέονται συνειρμικά με ορισμένες από τις πιο σχολαστικές, επίπονες και για πολλούς ανιαρές φιλολογικές εργασίες. Ένας φοιτητής φιλολογίας πιθανότατα δεν θα έρθει ποτέ σε επαφή με κάποιο αρχειακό τεκμήριο και συνήθως αγνοεί την ύπαρξη των καταλοίπων ακόμα και πολύ γνωστών συγγραφέων, όπως π.χ. ο Σεφέρης και ο Ελύτης (τα αρχεία των οποίων φυλάσσονται στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη). Ίσως παραδόξως λοιπόν, αλλά χωρίς καμία διάθεση παραδοξολογίας, σκοπεύω σε αυτή την ομιλία να υποστηρίξω τη δυνατότητα αξιοποίησης των λογοτεχνικών αρχείων ως εργαλείου για την ανανέωση των νεοελληνικών φιλολογικών σπουδών, με τρόπο που θα τις κάνει πιο ελκυστικές και δυναμικές, ιδίως απέναντι στα νεανικά ακροατήρια της εποχής μας. Και βέβαια, οι φιλολογικές σπουδές χρειάζονται ανανέωση, καθώς βρίσκονται σε μακροχρόνια κρίση, έχοντας χάσει ανεπιστρεπτί το κοινωνικό κύρος που διέθεταν την εποχή που μπορούσαν να εξασφαλίζουν στους αποφοίτους τους μια σταδιοδρομία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και, παράλληλα, μη έχοντας φροντίσει να ανανεώσουν επαρκώς το θεωρητικό και μεθοδολογικό τους οπλοστάσιο και να αναπτύξουν διεπιστημονικούς προσανατολισμούς, που θα τους επέτρεπαν να συνδεθούν δυναμικά με πραγματικά ζητούμενα, ενδιαφέροντα και ανησυχίες των νέων ανθρώπων της εποχής μας.

Θα μπορούσε λοιπόν ένα λογοτεχνικό αρχείο να γονιμοποιήσει καινούργιους προβληματισμούς και να εμπνεύσει νέες αναζητήσεις στη φιλολογική εκπαίδευση; Αυτήν τη φαινομενικά παράδοξη πρόταση θα αναπτύξω σήμερα εδώ, με παράδειγμα το αρχείο Καβάφη, που είναι βέβαια το διασημότερο ελληνικό λογοτεχνικό αρχείο. Πρόκειται για μια εμβληματική συλλογή τεκμηρίων, που συνδέθηκε καταστατικά με τη συγκρότηση της νεοελληνικής φιλολογίας ως πεδίου επιστημονικής έρευνας και πανεπιστημιακής διδασκαλίας τα τελευταία 50 χρόνια. Το συγκεκριμένο αρχείο, εξάλλου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω και της διεθνούς εμβέλειας του ποιητή, ο οποίος έχει ενταχθεί από καιρό στην παγκόσμια λογοτεχνία ως σύγχρονος

κλασικός και είναι ίσως ο μόνος Έλληνας συγγραφέας που σήμερα μεταφράζεται, διαβάζεται, διδάσκεται και ελκύει την προσοχή καλλιτεχνών, στοχαστών, ακαδημαϊκών ερευνητών, αλλά και πολυπληθούς αναγνωστικού κοινού, σε ολόκληρο τον κόσμο.

Το αρχείο Καβάφη περιλαμβάνει μια μεγάλη συλλογή κειμένων του ποιητή (χειρόγραφα ποιημάτων, έντυπες αυτοσχέδιες εκδόσεις, πεζά λογοτεχνικά κείμενα, άρθρα, μελέτες και σημειώσεις του), καθώς και το προσωπικό του αρχείο, με πλούσια αλληλογραφία, κείμενα, φωτογραφίες, σκίτσα, αποκόμματα εφημερίδων και περιοδικών και άλλα. Στο αρχείο συμπεριλαμβάνεται επίσης η προσωπική Βιβλιοθήκη του Καβάφη, η οποία απαρτίζεται από 964 τόμους και παραμένει σε μεγάλο βαθμό ερευνητικά αναξιοποίητη. Η μακρά και ενδιαφέρουσα διαδρομή του αρχείου ξεκίνησε το 1933 όταν, ύστερα από τον θάνατο του ποιητή, την ημέρα που έκλεινε εβδομήντα χρόνια ζωής, ο Αλέκος Σεγκόπουλος κληρονόμησε τα χαρτιά που ο Καβάφης συγκέντρωνε και ταξινομούσε σχολαστικά στη διάρκεια της ζωής του. Ο δεύτερος και ιδιαίτερα σημαντικός σταθμός στη διαδρομή του αρχείου εντοπίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν πέρασε στην κυριότητα του καθηγητή Γ. Π. Σαββίδη. Ιδίως τις δεκαετίες του 1970 και 1980, το αρχείο Καβάφη απέκτησε μια μυθική αίγλη και όπως θα έλεγαν οι παλαιότεροι ανθρωπολόγοι, μια τοτεμική διάσταση στο πεδίο της νεοελληνικής φιλολογίας. Ύστερα από τον θάνατο του Γ. Π. Σαββίδη, το 1995, το αρχείο εντάχθηκε στο Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού που ίδρυσε ο γιός του, Μανόλης Σαββίδης. Η απόκτηση του πλήρους αρχείου από το Ίδρυμα Ωνάση, το 2012, απέτρεψε τον κατακερματισμό του, κάτι που δυστυχώς έχει συμβεί με τα αρχεία σημαντικών Ελλήνων συγγραφέων και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη διεθνή προβολή του αρχείου Καβάφη και για νέες μορφές αξιοποίησής του από ασυγκρίτως ευρύτερα ακροατήρια.

Το Ίδρυμα Ωνάση έθεσε σε λειτουργία μια ευρεία δέσμη ερευνητικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, γύρω από και πάνω στο Αρχείο Καβάφη, οι οποίες, από το 2017 και μετά, εποπτεύονται από εννεαμελή διεθνή Επιστημονική Επιτροπή.¹ Τον ίδιο χρόνο, και αφού ολοκληρώθηκε η υποδειγματική ψηφιοποίηση των τεκμηρίων του αρχείου σε εικόνες υψηλής ευκρίνειας, για την οποία χρειάστηκαν περισσότερες από 11.000 λήψεις, ξεκίνησε με εντατικούς ρυθμούς η διαδικασία της αρχειονομικής και φιλολογικής επεξεργασίας του, στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, από δύο ομάδες εξειδικευμένων ερευνητών, που εργάστηκαν με επιστημονικά υπεύθυνους από τη μια μεριά την Αναπληρώτρια Διευθύντρια των Γενικών Αρχείων του Κράτους, κυρία Αμαλία Παππά, και από την άλλη, για το φιλολογικό σκέλος, τους καθηγητές Μιχάλη Χρυσανθόπουλο και Τάκη Καγιαλή.² Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε τον περασμένο Φεβρουάριο, όταν το αρχείο Καβάφη έγινε ψηφιακά προσβάσιμο και ανοικτό στο Διαδίκτυο, στην πλήρη του μορφή, μέσα από ειδικό ιστότοπο του Ιδρύματος Ωνάση.³ Με τη γενναία αυτή κίνηση, το πλούσιο και γόνιμο υπέδαφος του καβαφικού έργου, άρτια ψηφιοποιημένο, ταξινομημένο και σχολιασμένο, έγινε κτήμα κάθε ερευνητή, κάθε δασκάλου και μαθητή, αλλά τελικά και κάθε πολίτη, στην Ελλάδα και σε ολόκληρο τον κόσμο. Έτσι, το αρχείο Καβάφη έγινε το πρώτο πλήρως ψηφιοποιημένο ελληνικό λογοτεχνικό αρχείο και συγχρόνως πέρασε τα όρια της ελληνικής φιλολογικής κοινότητας και εντάχθηκε στη σφαίρα της

¹ Βλ. σχετικά <https://www.onassis.org/el/initiatives/cavafy-archive/cavafy-archive-academic-committee> (πρόσβαση 1/12/2019).

² Για τα πλήρη δεδομένα των συντελεστών που συνεργάστηκαν στο έργο βλ. <https://cavafy.onassis.org/el/credits/> (πρόσβαση 1/12/2019).

³ Βλ. σχετικά <https://cavafy.onassis.org/el/> (πρόσβαση 1/12/2019).

παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς, δίπλα στα ψηφιακά αρχεία του William Blake, του Dante Gabriel Rossetti, της Emily Dickinson, του Walt Whitman και άλλων σπουδαίων ποιητών.

Πέρα από την τεράστια διευκόλυνση των ερευνητών που ασχολούνται με την καβαφική ποίηση σε παγκόσμια κλίμακα, η ανοικτή ψηφιακή διάθεση του αρχείου αρχίζει ήδη να δημιουργεί καινούργιες αναγνωστικές συνθήκες και να ελευθερώνει νέες και απροσδόκητες τροπικότητες γνώσης. Το αρχείο Καβάφη δεν σηματοδοτεί πλέον έναν κλειστό χώρο, όπου φθαρμένοι φάκελοι σωρεύονται σε ασφαλισμένα συρτάρια, ντουλάπια και ράφια και στον οποίο η πρόσβαση επιτρέπεται μόνο σε όποιον διαθέτει ερευνητικά διαπιστευτήρια. Αντιθέτως, το ψηφιακό αρχείο βρίσκεται και λειτουργεί οπουδήποτε, σε οποιαδήποτε αίθουσα διδασκαλίας, σε κάθε λογής ιδιωτικά περιβάλλοντα ή ακόμα και εν κινήσει, μέσα από τάμπλετ και κινητά τηλέφωνα, και έτσι κάθε φορά διασταυρώνεται με διαφορετικές ζητήσεις και εκλύει διαφορετικά νοήματα. Επιπροσθέτως, και ακριβώς επειδή πρόκειται για ανοικτό υλικό σε διαρκή κίνηση και ακηδεμόνευτη κυκλοφορία, το αρχείο αποδεσμεύεται από τη σειριακή οργάνωση (την οποία υποβάλλει, μεταξύ άλλων, η ταξινόμηση των φυσικών τεκμηρίων σε κλειστά συστήματα, φακέλους και σειρές, οργανωμένα με χρονολογικά ή θεματικά κριτήρια κ.ο.κ.) αλλά και από τις προβλέψιμες και ελεγχόμενες χρήσεις, στις οποίες η σειριακή οργάνωση αναπόφευκτα προσανατολίζει τον χρήστη. Το ψηφιακό αρχείο λειτουργεί ως οργανωμένο σύνολο τεκμηρίων, τα οποία μπορεί κανείς, αν το επιθυμεί, να τα δει σειριακά ταξινομημένα, αλλά εξίσου θεμιτό είναι να τα αφήσει να διασταυρωθούν ελεύθερα σε απροσδόκητους συνδυασμούς, μεταξύ τους αλλά και με τεκμήρια εκτός αρχείου, έτσι ώστε, μέσα από αυτές τις ποικίλες συναντήσεις, να γεννήσουν ολότελα καινούργιους προβληματισμούς, ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας. Στο θεωρητικό επίπεδο, αυτές οι δυνατότητες είναι πλέον απολύτως εφικτές. Ωστόσο αυτό δεν είναι αρκετό και για να ασκηθούν δημιουργικά στην πραγματική ζωή: η απελευθέρωση του υλικού δεν απελευθερώνει αυτομάτως και τις χρήσεις του. Για να γίνει αυτό, χρειάζεται να ελευθερωθούν επίσης και τα μάτια και τα μυαλά των ανθρώπων που θα μπορούσαν να το αξιοποιήσουν, με τρόπο που θα επιτρέψει την ανάδυση άλλων ερωτημάτων, προοπτικών και συσχετίσεων. Χρειάζεται επομένως να αναπτυχθούν και πειραματικές δράσεις γύρω από το ψηφιακό αρχείο, τέτοιες που να υποδεικνύουν παραδειγματικές χρήσεις του και να το καθιστούν πράγματι ανοικτό όχι μόνο με τεχνικούς όρους, αλλά και στο επίπεδο των αντιλήψεων και των νοοτροπιών. Γιατί βέβαια η «ανοιχτότητα» δεν αφορά μονάχα την ελεύθερη πρόσβαση σε ένα τεκμήριο, αλλά και την ενθάρρυνση της απροκατάληπτης χρήσης του σε ποικίλα περιβάλλοντα. Αναφέρομαι βέβαια σε χρήσεις ικανές να ελευθερώσουν νέες, ευφάνταστες και δημιουργικές αναγνώσεις, να συμβάλουν στην ανανέωση και στην εμβάθυνση της έρευνας του καβαφικού έργου, αλλά κυρίως και να συνδέσουν το έργο αυτό με τους νέους ανθρώπους της σημερινής εποχής, με τα δικά τους ενδιαφέροντα και τις δικές τους ζητήσεις. Η μεγάλη πρόκληση, επομένως, για όποιον επιμελείται την ψηφιακή μετατροπή και το άνοιγμα ενός σημαντικού αρχείου του παρελθόντος είναι να διατηρήσει και να εξασφαλίσει καταλεπτώς, με την κατάλληλη ταξινόμηση και τεκμηρίωση, την ιστορικότητα του υλικού, με τρόπο όμως που δεν θα το καταδικάζει σε αδράνεια: χωρίς δηλαδή να ανακυκλώνει τη σκόνη των φυσικών αρχειακών αποθετηρίων σε αποκομμένα και απροσπέλαστα «ψηφιακά σιλό», τα οποία υποκαθιστούν τις στοίβες των παλαιών φακέλων με στοιβαγμένα ψηφιακά δεδομένα. Η εξασφάλιση της ιστορικότητας του ψηφιακού αρχείου Καβάφη έχει πιστεύω ήδη επιτευχθεί και κατοχυρωθεί. Στην παρούσα εισήγηση θα εστιάσω σε μια πειραματική πρωτοβουλία, που επιδιώκει να ενθαρρύνει τη δημιουργική και απελευθερωμένη

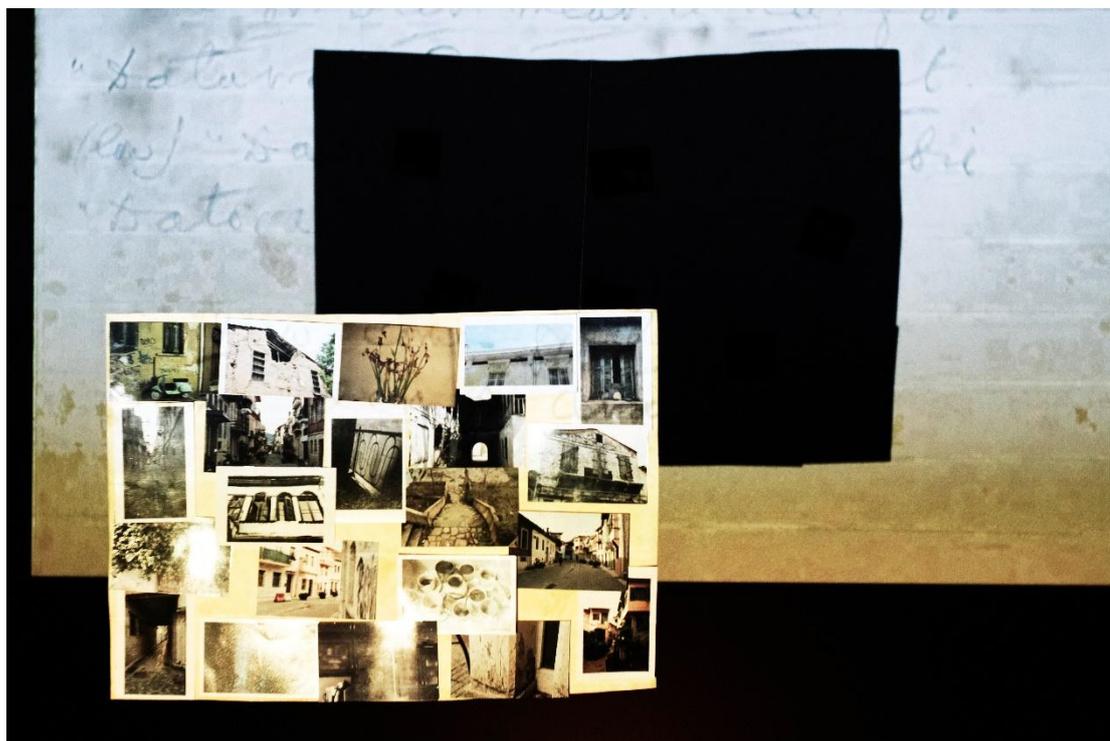
πρόσληψη του αρχείου, με την πεποίθηση ότι, στην ευρύτερη δυναμική τους, τέτοιες δράσεις μπορούν να συμβάλουν και στο γενικότερο ζητούμενο της ανανέωσης της λογοτεχνικής εκπαίδευσης.

Πηγή έμπνευσης για την πρωτοβουλία που θα περιγράψω στη συνέχεια αποτέλεσε το πρόγραμμα «Ο Καβάφης πάει σχολείο», που υλοποιείται από το Ίδρυμα Ωνάση από το 2013, με συμμετοχή παιδαγωγών, φιλολόγων και καλλιτεχνών και με κεντρικό στόχο να φέρει τους μαθητές σε βιωματική επαφή με το καβαφικό έργο.⁴ Μέχρι στιγμής έχουν πραγματοποιηθεί 54 εργαστήρια σε ισάριθμα δημόσια σχολεία ανά την επικράτεια, με τη συμμετοχή 850 και πλέον μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Πριν από αρκετούς μήνες, στο περιθώριο μιας από τις συναντήσεις της Επιστημονικής Επιτροπής του Αρχείου Καβάφης, αναρωτήθηκα: αφού ο Καβάφης έκλεισε πια 6 χρόνια στο σχολείο, μήπως είναι καιρός να τον στείλουμε και στο Πανεπιστήμιο – πόσω μάλλον που ο ίδιος ο ποιητής δεν σπούδασε ποτέ σε Πανεπιστήμιο. Με αυτήν την αφορμή, και ύστερα από πολλές συναντήσεις, συζητήσεις και επεξεργασίες με στελέχη του Ιδρύματος Ωνάση (κυρίως με τη Μαριάννα Χριστοφή, που ανέλαβε και διεκπεραίωσε άκρως αποτελεσματικά την υποστήριξη του προγράμματος σε οργανωτικό-συντονιστικό επίπεδο), αλλά και με συναδέλφους μου από το Πανεπιστήμιο, διαμορφώθηκε τελικά το πρόγραμμα “Ο Καβάφης πάει Πανεπιστήμιο”. Το πρόγραμμα εφαρμόστηκε για πρώτη φορά πιλοτικά στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στη διάρκεια μιας εβδομάδας, την περασμένη άνοιξη (18-22 Μαρτίου 2019) και πρόκειται να προσφερθεί για δεύτερη χρονιά, ριζικά ανανεωμένο και σε συνεργασία με το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, στην Κέρκυρα (6-10 Απριλίου 2020).

Την υλοποίηση του προγράμματος στα Γιάννενα ανέλαβαν δύο πανεπιστημιακά εργαστήρια, το Εργαστήριο Νέας Ελληνικής Φιλολογίας (που διηύθυνα ο ίδιος, από το 2010 έως πρόσφατα) και το Εργαστήριο Ιστορίας της Τέχνης, που διευθύνει ο καθηγητής της Ανθρωπολογίας της Τέχνης Χρ. Δερμεντζόπουλος, υπό την αιγίδα της Πρυτανείας και με ουσιαστική υποστήριξη από τον Αντιπρύτανη Ακαδημαϊκών Υποθέσεων, Καθ. Μηνά Πασχόπουλο. Πραγματοποιήθηκαν δύο κύκλοι συναντήσεων, με συμμετοχή σαράντα μεταπτυχιακών και τελειόφοιτων προπτυχιακών φοιτητών από το τμήμα Φιλολογίας και τη Σχολή Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου και με τριώρες καθημερινές συναντήσεις, σε διάστημα πέντε ημερών. Κοινός στόχος των δύο παράλληλων δράσεων ήταν η αναζήτηση νέων θεωρητικών επεξεργασιών και προσεγγίσεων του καβαφικού έργου, μέσα από την πειραματική συνεξέταση του ποιητικού λόγου και του ψηφιακού αρχειακού υλικού, με δοκιμαστική εφαρμογή μεθόδων και πρακτικών από άλλες τέχνες και με αξιοποίηση ψηφιακών εργαλείων και εφαρμογών. Στο πλαίσιο αυτών των αναζητήσεων, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε το ψηφιακό αρχείο ως σημείο στο οποίο ο ιστορικός χρόνος της καβαφικής ποίησης συναντιέται με τους χρόνους των διαδοχικών φάσεων της επεξεργασίας, της ταξινόμησης και του φιλολογικού υπομνηματισμού των αρχειακών τεκμηρίων, διαμορφώνοντας μια πολυεπίπεδη χρονικότητα, η οποία με τη σειρά της κάθε φορά τέμνεται με τον χρόνο της τυχαίας επίσκεψης, της συστηματικής μελέτης ή των εκπαιδευτικών και άλλων χρήσεων του υλικού. Παράλληλα, θελήσαμε να αναδείξουμε το αρχείο και ως πολιτισμικό συμβάν, η επαφή με το οποίο μας επιτρέπει να επαναδιαπραγματευτούμε στοχαστικά ένα πλήθος από έννοιες που αφορούν π.χ. τις πολλαπλές όψεις της συγγραφικής ιδιότητας, την αρχειακή συλλογή ως μνήμη και ως μνημείωση εαυτού, την υλικότητά της και τις διαδοχικές

⁴ Σχετικά με το πρόγραμμα αυτό βλ. <https://www.onassis.org/el/whats-on/cavafy-goes-school-2019-2020> (πρόσβαση 1/12/2019).

αναδιοργανώσεις της, εν τέλει την ίδια την έννοια της ιστορικότητας της λογοτεχνίας με όρους μικρο-ιστορίας και πολλαπλών εναλλακτικών αφηγήσεων (Εικόνα 1).

Εικόνα 1. Εικαστική επανυλοποίηση καβαφικού ποιήματος. ©Χρήστος Σαρρής

Το πρώτο εργαστήριο, στο οποίο συμμετείχαν κυρίως φιλόλογοι, επικεντρώθηκε σε θέματα όπως: η παρωδία, η μίμηση και η οικειοποίηση καβαφικών στίχων και φράσεων στη δημόσια σφαίρα, οι τεχνικές της δημιουργικής γραφής και μεταγραφής, η δοκιμαστική επεξεργασία απροσδόκητων θεωρητικών διασυνδέσεων (όπως π.χ. οι λειτουργίες της μνήμης, του σώματος και της επιθυμίας στη φιλοσοφική ανθρωπολογία, στη νευροφυσιολογία και στην καβαφική ποίηση) αλλά και η ερμηνευτική διάσταση παλαιότερων και σύγχρονων μελοποιήσεων του καβαφικού έργου. Όλα αυτά τα ζητήματα εξετάστηκαν από διπλή προοπτική, αρχικά μέσα από θεωρητικές παρουσιάσεις και στη συνέχεια μέσα από συλλογικές εργαστηριακές δραστηριότητες. Συμμετείχαν η αναπλ. καθηγήτρια νεοελληνικής φιλολογίας Αθηνά Βογιατζόγλου, η μεταδιδακτορική ερευνήτρια Άννα Μπουκουβάλα, η ποιήτρια Κατερίνα Ηλιοπούλου, ο διδάκτορας ΝΕΦ και μέλος της Ομάδας Φιλολογικής Τεκμηρίωσης του Αρχείου Καβάφη Αλέξανδρος Κατσιγιάννης – και βέβαια ο επιγραφόμενος.

Το δεύτερο εργαστήριο εστιάστηκε κυρίως σε ζητήματα οπτικού πολιτισμού (όπως π.χ. οι φωτογραφικές και κινηματογραφικές αναπαραστάσεις της καβαφικής ποίησης ή και οι θεματοποιήσεις αρχείων σε κινηματογραφικά έργα), αλλά και σε θεωρητικά ερωτήματα γύρω από την έννοια του αρχείου, την ανάγνωσή του με κινηματογραφικούς όρους και τρόπους, την "αλήθεια" του αρχείου ως προϋπόθεση του βλέμματος που την ανακρίνει κ.ά. Στους συντελεστές του εργαστηρίου αυτού συμπεριλαμβάνονταν: ο Χρ. Δερμεντζόπουλος, ο αναπλ. καθ. Θανάσης Βασιλείου (που διευθύνει το Πρόγραμμα Κινηματογραφικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Poitiers, στη Γαλλία), η ποιήτρια Κατερίνα Ηλιοπούλου και η νεοελληνίστρια φιλόλογος και στέλεχος του Ιδρύματος Ωνάση/Αρχείου Καβάφη Αγγελική Μούσιου. Και στις δύο εργαστηριακές εκδοχές, προσπαθήσαμε να συνδέσουμε συστηματικά τις

διάφορες θεματικές με ψηφιακά τεκμήρια από το αρχείο Καβάφη και, επίσης, να δώσουμε στους φοιτητές και τις φοιτήτριες που συμμετείχαν την ευκαιρία να ασκηθούν στην αναζήτηση και χρήση των τεκμηρίων αυτών. Ήταν, νομίζω, η πρώτη φορά που το καβαφικό σύμπαν λειτούργησε, σε ελληνικό Πανεπιστήμιο και εντός πλαισίου φιλολογικών σπουδών, όχι ως κείμενο, αλλά ως αντικείμενο διεπιστημονικών, διακαλλιτεχνικών και βιωματικών προσεγγίσεων, με όρους εργαστηρίου (και όχι μαθήματος ή ακαδημαϊκού σεμιναρίου) (Εικόνα 2). Ήταν επίσης η πρώτη απόπειρα πειραματικής αξιοποίησης της Ψηφιακής Συλλογής του Αρχείου Καβάφη στο θεσμικό περιβάλλον της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Σε αυτήν την κρίσιμη παράμετρο θα επικεντρωθώ στη συνέχεια.

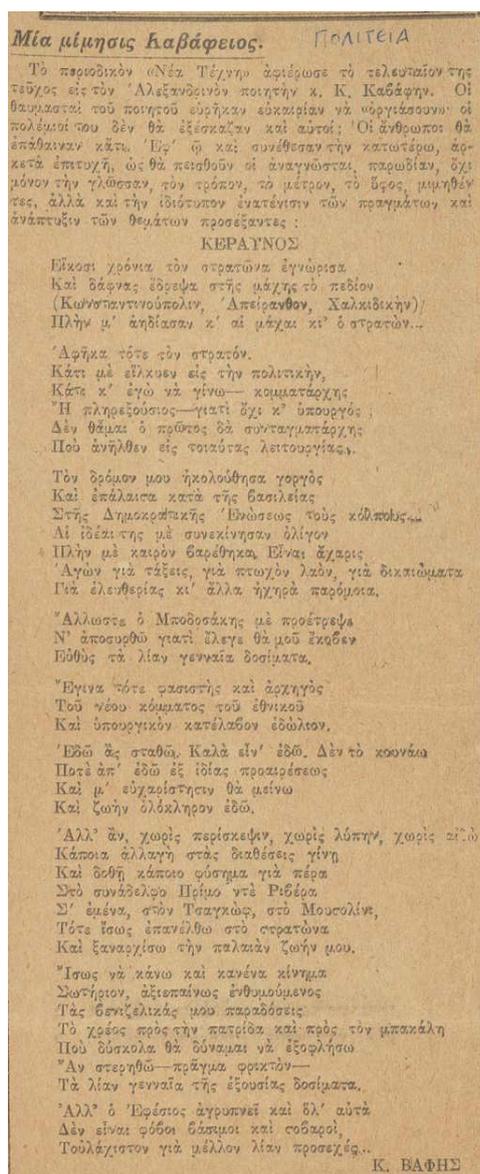

Εικόνα 2. Εικαστική επανυλοποίηση καβαφικού ποιήματος. ©Χρήστος Σαρής

Ας επιστρέψουμε λοιπόν στο ερώτημα: πότε ανοίγει αληθινά, στην ψηφιακή του διάσταση, ένα λογοτεχνικό αρχείο και πώς μπορεί να γίνει κτήμα ευρύτερων ομάδων και αντικείμενο ευρύτερων χρήσεων, πέραν των στενά και παραδοσιακά ερευνητικών; Πώς μπορεί να θεραπευτεί η αμηχανία του νέου χρήστη, που αναπόφευκτα προκύπτει, ύστερα από τον ενθουσιασμό με την ανοιχτή και ελεύθερη ψηφιακή πρόσβαση, και η οποία εκφράστηκε εμβληματικά την πρώτη μέρα του εργαστηρίου μας, με το ερώτημα που διατύπωσε αυθόρμητα ένας φοιτητής μας: «Μα τι θα το κάνω εγώ το αρχείο του Καβάφη»; Πιστεύω ότι ένα ανοιχτό ψηφιακό αρχείο δικαιολογεί την ύπαρξή του όταν υπερβαίνει την παραδοσιακή «κλειστή» θεώρηση, που το βλέπει μόνο ως βοηθητικό εργαλείο της φιλολογικής έρευνας, και απευθύνεται σε νέα, ευφάνταστα και πολλαπλά ζητούμενα και ενεργήματα και βεβαίως, μέσω αυτών, σε νέα ακροατήρια και σε διαφορετικές αναγνωστικές κοινότητες. Με αυτό το συναρπαστικό πρόταγμα ήρθαμε αντιμέτωποι την περασμένη άνοιξη στα Γιάννενα, καθώς δοκιμάσαμε να «ανοίξουμε» το αρχείο Καβάφη στα έκπληκτα μάτια των φοιτητών μας εκτός συμβατικού πλαισίου, απαλλαγμένοι από την ασφάλεια του φιλολογικού μαθήματος και από την τυπική χρήση των αρχειακών τεκμηρίων. Από την άποψη αυτή, τα ζητούμενα των εργαστηριακών μας δοκιμών ήταν πράγματι

πειραματικά και ευρετικά: ζητούσαμε να νομιμοποιήσουμε νέες και ακόμα αδιαμόρφωτες προσεγγίσεις στο αρχείο, να επιτρέψουμε την ανάδυση καινούργιων ζητούμενων και νοηματοδοτήσεων, να απευθύνουμε στο αρχείο Καβάφη πρωτάκουστα ερωτήματα και να ανιχνεύσουμε λιγότερο γνωστές ή και αθέατες όψεις του έργου και της δημιουργικής συγκρότησης του ποιητή. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να σταθούμε πολύ σύντομα σε μερικά παραδείγματα.

Δύο από τα τεκμήρια που αποδείχθηκαν ιδιαίτερα δημοφιλή στο πλαίσιο των συζητήσεών μας σώζονται στο Αρχείο, αλλά δεν είναι γραμμένα από τον Καβάφη. Το πρώτο είναι ο «Κεραυνός», μια παρωδία που δημοσίευσε το 1925 στην αθηναϊκή εφημερίδα *Πολιτεία* ο μετέπειτα Μαρξιστής ποιητής και κριτικός Νίκος Καρβούνης, με την υπογραφή «Κ. Βάφης» (Εικόνα 3).⁵

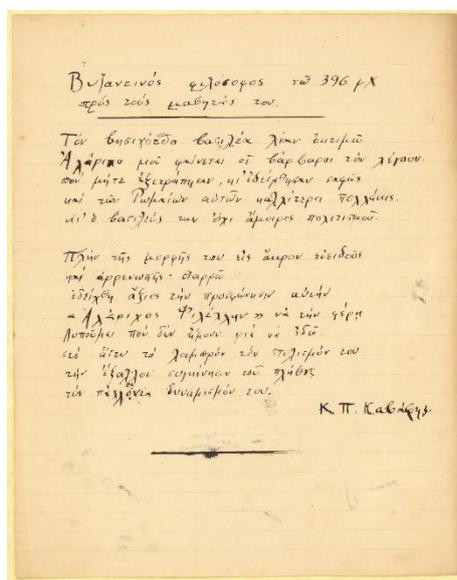

CC BY-SA 4.0 Cavafy Archive Onassis Foundation

Εικόνα 3. Απόκομμα της αθηναϊκής εφημερίδας *Πολιτεία*.
© 2016-2018 Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση.

⁵ Βλ. Αρχείο Κ. Π. Καβάφη, Φάκελος F25, Υποφάκελος SF007, Τεκμήριο 55 [GR-OF CA CA-SF02-S02-F25-SF007-0055 (1349)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/uu-18/> (πρόσβαση 1/12/2019).

Η παρωδία αυτή λειτουργεί ως πολιτική σάτιρα, καθώς ο Καρβούνης μιμείται τον ποιητή προκειμένου να καυτηριάσει τον βίο και την πολιτεία του Γεωργίου Κονδύλη, συγκρίνοντάς τον, ανάμεσα σε άλλους, και με τον Μουσολίνι. Παρότι συστήνεται ως δήθεν αντίδραση επικριτών του Καβάφη, με αφορμή το πανηγυρικό αφιέρωμα του περιοδικού *Νέα Τέχνη* στον ποιητή, το κείμενο του Καρβούνη αποτελεί μία από τις πρώτες οικειοποιήσεις του καβαφικού λόγου στη δημόσια σφαίρα, με στόχο τον σατιρικό σχολιασμό της πολιτικής επικαιρότητας, και από την άποψη αυτή αποτελεί πρώιμο δείγμα μιας παράδοσης που παραμένει ισχυρή ως τις μέρες μας. Παράλληλα, το τεκμήριο προσφέρει μια καλή αφορμή για να προβληματιστούμε γύρω από τη σημασία που μπορεί να απέδιδε στο συγκεκριμένο δημοσίευμα ο ίδιος ο Καβάφης και για τους λόγους που τον έκαναν να το κρατήσει στο αρχείο του (σε αντίθεση με άλλες παρωδίες έργων του, για τις οποίες δεν φαίνεται να επέδειξε ανάλογο ενδιαφέρον). Το επόμενο τεκμήριο είναι ένα χειρόγραφο πλαστό στιχούργημα με τον τίτλο «Βυζαντινός φιλόσοφος τω 396 μ.Χ. προς τους μαθητάς του» (Εικόνα 4).⁶

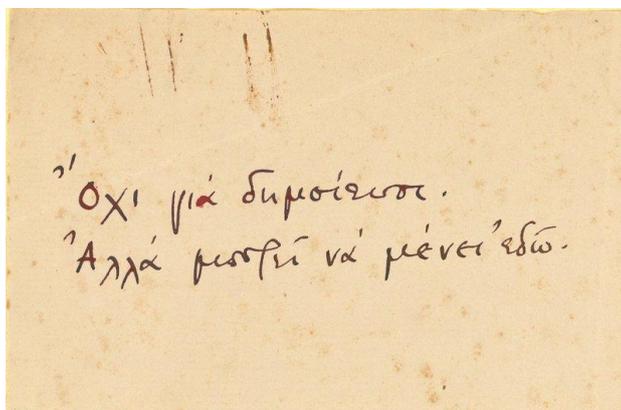
Εικόνα 4. Χειρόγραφο ποίημα. © 2016-2018 Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση.

Πρόκειται για μια μίμηση καβαφικού ποιήματος, που όμως φέρει την υπογραφή Κ. Π. Καβάφης και μοιάζει να μιμείται ακόμη και τον γραφικό χαρακτήρα του ποιητή. Για το συγκεκριμένο ποίημα και για τον συντάκτη του δεν γνωρίζουμε απολύτως τίποτα. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, μπορούμε να συζητήσουμε διάφορες υποθέσεις γύρω από το πώς ένα τέτοιο χειρόγραφο κατέληξε στο Αρχείο, από ποιόν θα μπορούσε να έχει γραφτεί, με ποιόν σκοπό θα μπορούσε να το έχει κρατήσει ο Καβάφης στο αρχείο του, μήπως όμως δεν το φύλαξε ο ποιητής αλλά εισήχθη στο αρχείο αργότερα, από κάποιον από τους μεταγενέστερους διαχειριστές του κ.ο.κ.

Ανάλογο προβληματισμό, καθώς και συζήτηση γύρω από την «αλήθεια» του αρχείου και τη διαφορετική του θέαση από το πρίσμα διαφορετικών χρονικών και ιστορικών στιγμών προκάλεσαν, στο πλαίσιο του δεύτερου εργαστηρίου, οι αινιγματικές χειρόγραφες σημειώσεις που βρέθηκαν να συνοδεύουν ορισμένα καβαφικά ποιήματα:

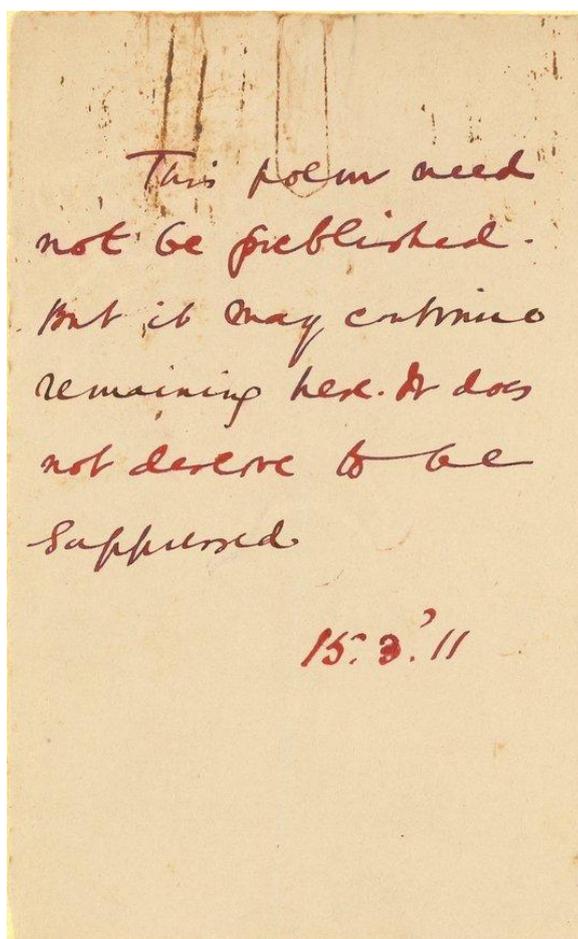
⁶ Βλ. Αρχείο Κ. Π. Καβάφη, Φάκελος F01, Υποφάκελος SF001, Τεκμήριο 173 [GR-OF CA CA-SF01-S01-F01-SF001-0173 (832)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/s7ds-4cbm-hfn6/> (πρόσβαση 1/12/2019).

«Όχι για δημοσίευσι αλλά μπορεί να μένει εδώ» ή «This poem need not be published. But it may continue remaining here. It does not deserve to be suppressed» (Εικόνες 5-6).⁷

CC BY-SA 4.0 Cavafy Archive Onassis Foundation

Εικόνα 5. Χειρόγραφη σημείωση. © 2016-2018 Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση.

CC BY-SA 4.0 Cavafy Archive Onassis Foundation

Εικόνα 6. Χειρόγραφη σημείωση. © 2016-2018 Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση.

⁷ Βλ. π.χ. Αρχείο Κ. Π. Καβάφη, Φάκελος F01, Υποφάκελος SF001, Τεκμήριο 93 [GR-OF CA CA-SF01-S01-F01-SF001-0093 (97)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/8fyq-rakf-kq8h/> και Φάκελος F01, Υποφάκελος SF001, Τεκμήριο 44 [GR-OF CA CA-SF01-S01-F01-SF001-0044 (91)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/u-83/> (πρόσβαση 1/12/2019).

Αν διαβαστούν προσεκτικά, αυτές οι σημειώσεις αποκαλύπτουν μια ιδιαίτερος σύνθετη θεωρητική αντίληψη, για τη λογοτεχνική αξία και συγχρόνως για τη φύση και λειτουργία του λογοτεχνικού αρχείου, η οποία βέβαια προσφέρεται για ανοιχτή διερεύνηση.

Πρέπει να ομολογήσω εδώ ότι οι αναθεωρητικές δοκιμές που αποπειραθήκαμε στο πλαίσιο των δύο εργαστηρίων αποδείχθηκαν ιδιαίτερα επιτυχημένες. Σε αντίθεση με την ερμηνευτική συζήτηση ολοκληρωμένων λογοτεχνικών έργων, τα οποία από τη φύση τους, αλλά και από τη μακρά παράδοση κριτικών και ερμηνευτικών σχολιασμών στην οποία είναι ήδη εγγεγραμμένα, συνήθως εμπνέουν δέος στους φοιτητές και αποθαρρύνουν την εφευρετικότητα και την αυτενέργειά τους, τα ταπεινά, παράξενα και μη κανονικοποιημένα αρχαιικά τεκμήρια μας επιτρέπουν πράγματι να προβληματιστούμε από κοινού με τους φοιτητές μας, απαλλαγμένοι από το προνόμιο της αυθεντίας, και αυτό πολλές φορές απελευθερώνει στους ίδιους (αλλά και σε εμάς τους διδάσκοντες) ερμηνευτικές συλλήψεις και δημιουργικές ικανότητες που δεν θα μπορούσαν ποτέ να εκδηλωθούν στο πλαίσιο της συμβατικής φιλολογικής διδασκαλίας (Εικόνα 7).

Εικόνα 7. Σεμινάριο για τη μελοποίηση καβαφικών ποιημάτων.

Για να αναφερθώ σε ένα ακόμη παράδειγμα, που αυτή τη φορά παραπέμπει σε διακαλλιτεχνικές προσεγγίσεις: Οι φοιτητές μας ανακάλυψαν τις σωζόμενες στο αρχείο παρτιτούρες του μάλλον λησμονημένου σήμερα συνθέτη Γεωργίου Πονηρίδη, με μελοποιήσεις των ποιημάτων «Επέστρεφε», «Ηδονή» και «Του μαγαζιού», τρία

έργα «για φωνή και πιάνο», που ο νεαρός συνθέτης φαίνεται πως είχε στείλει στον Καβάφη από το Παρίσι (Εικόνα 8).⁸

CC BY-SA 4.0 Cavafy Archive Onassis Foundation

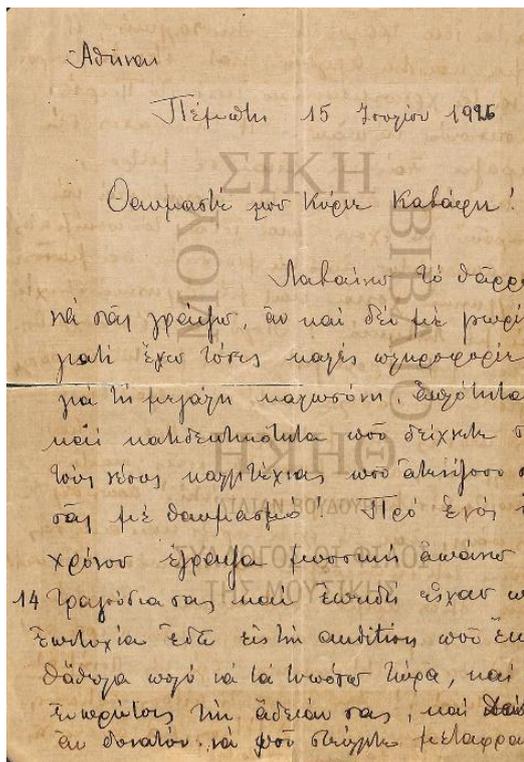
Εικόνα 8. Χειρόγραφη παρτιτούρα. © 2016-2018 Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση.

Συνεξετάζοντας το υλικό αυτό με τις επιστολές του πολύ διασημότερου συνθέτη Δημήτρη Μητρόπουλου προς τον Καβάφη⁹ και με τις παρτιτούρες από δικές του μελοποιήσεις καβαφικών ποιημάτων,¹⁰ συζητήσαμε γύρω από διάφορες όψεις της μουσικής πρόσληψης και χρήσης της καβαφικής ποίησης, όσο ο ποιητής βρισκόταν ακόμα στη ζωή, αλλά και για ερωτήματα που αφορούν τη μουσική επένδυση και ανασύσταση ενός ποιητικού έργου ως κριτικό και ερμηνευτικό εγχείρημα (Εικόνες 9-10).

⁸ Βλ. Αρχείο Κ. Π. Καβάφη, Φάκελος F15, Τεκμήριο 2 [GR-OF CA CA-SF01-S04-F15-0002 (1318)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/y9b3-chy4-x8r7/>, Φάκελος F15, Τεκμήριο 3, [GR-OF CA CA-SF01-S04-F15-0003 (1319)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/rb6y-49gt-xm3c/>, και Φάκελος F15, Τεκμήριο 4 [GR-OF CA CA-SF01-S04-F15-0004 (1320)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/u-358/> (πρόσβαση 1/12/2019).

⁹ Βλ. Αρχείο Κ. Π. Καβάφη, Φάκελος F18, Υποφάκελος SF003, Τεκμήριο 100 [GR-OF CA CA-SF02-S01-SS01-F18-SF003-0100 (756)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/9dpr-mp3k-pn7x/> (πρόσβαση 1/12/2019).

¹⁰ Βλ. Αρχείο Κ. Π. Καβάφη, Φάκελος F15, Τεκμήριο 8 [GR-OF CA CA-SF01-S04-F15-0008 (1597)], <https://cavafy.onassis.org/el/object/mynx-wh6k-7fae/> (πρόσβαση 1/12/2019).

CC BY-SA 4.0 Cavafy Archive Onassis Foundation

Εικόνες 9-10. Χειρόγραφη επιστολή του Δ. Μητρόπουλου προς τον Καβάφη και σελίδα από έντυπη μουσική έκδοση, με χειρόγραφη αφιέρωση του συνθέτη στον ποιητή. © 2016-2018 Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση.

Αντίστοιχους προβληματισμούς προκάλεσαν οι φωτογραφίες του Απόστολου Βερβέρη από το -συμπληρωματικό προς το αρχείο Καβάφη- αρχείο Αλέκου και Ρίκας Σεγκοπούλου,¹¹ που παρουσιάζουν χώρους του σπιτιού του ποιητή και το δωμάτιο του Ελληνικού Νοσοκομείου της Αλεξάνδρειας στο οποίο πέθανε (Εικόνες 11-12).¹²

¹¹ Βλ. σχετικά Αρχείο Αλέκου Σεγκοπούλου – Ρίκας Σεγκοπούλου (GR-OF CA SING), <https://cavafy.onassis.org/el/object/9yxh-z99a-3979/> (πρόσβαση 1/12/2019).

¹² Βλ. Αρχείο Αλέκου Σεγκοπούλου – Ρίκας Σεγκοπούλου, Φάκελος F04 (GR-OF CA SING-S01-F04), <https://cavafy.onassis.org/el/object/4tc4-dhfc-fe8e/> (πρόσβαση 1/12/2019).

CC BY-SA 4.0 Cavafy Archive Onassis Foundation

CC BY-SA 4.0 Cavafy Archive Onassis Foundation

Εικόνες 11-12. Φωτογραφίες από το σπίτι του Καβάφη και από το δωμάτιο του Ελληνικού Νοσοκομείου της Αλεξάνδρειας, όπου πέθανε ο ποιητής. © 2016-2018 Αρχείο Καβάφη, Ίδρυμα Ωνάση

Με αφορμή το υλικό αυτό, προβληματιστήκαμε γύρω από τις διαφορετικές αφηγήσεις που μπορούμε να διαβάσουμε στην εικόνα ενός χώρου, ανάλογα με τα στοιχεία που γνωρίζουμε γύρω από το αρχείο και τα διάφορα στάδια της επεξεργασίας του, την καβαφική βιογραφία και τη χρονική στιγμή κατά την οποία έχει δημιουργηθεί το τεκμήριο. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι μία από τις φωτογραφίες αυτές τελικά εξελίχθηκε σε συλλογικό καλλιτεχνικό έργο, με εικαστικές παρεμβάσεις από τέσσερις φοιτήτριες (δύο φιλολόγους και δύο της Σχολής Καλών Τεχνών), που συνοδεύονταν από ηχοτοπίο που δημιούργησαν οι ίδιες, με ηχογραφήσεις κλειστών χώρων και θορύβους από την καθημερινότητα της πόλης (Εικόνες 13-14).

Εικόνες 13-14. Παρουσίαση συλλογικού καλλιτεχνικού έργου, βασισμένου σε φωτογραφία από το αρχείο Καβάφη.

Ανάλογες και ακόμα πλουσιότερες πειραματικές επεξεργασίες και δοκιμές θα μας απασχολήσουν πιστεύω τον Απρίλιο στην Κέρκυρα, στη «δεύτερη έκδοση» του προγράμματος «Ο Καβάφης πάει Πανεπιστήμιο», που οργανώνεται και πάλι από το ίδρυμα Ωνάση, αυτή τη φορά σε συνεργασία με τρία τμήματα του Ιονίου Πανεπιστημίου (Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας, Μουσικών Σπουδών και Τεχνών Ήχου και Εικόνας). Οι στόχοι μας θα είναι και πάλι ανορθόδοξοι, λιγότερο μαθησιακοί και περισσότερο πειραματικοί, διερευνητικοί και

ευρετικοί, ενώ αυτή τη φορά θα συμμετέχουν, εκτός των φοιτητών, διδάσκοντες ποικίλων ειδিকেύσεων, καθώς και καλλιτέχνες και συγγραφείς.¹³ Νομίζω ότι αυτοί οι στόχοι συγκροτούν ένα χρήσιμο μεθοδολογικό παράδειγμα για την αναδιοργάνωση, διεύρυνση και ανανέωση και της λογοτεχνικής εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της συνέργειας με άλλες τέχνες και επιστήμες, της ανάδυσης εναλλακτικών θεωρητικών ερωτημάτων και προβληματισμών «από τα κάτω», αλλά και της έκθεσης των φοιτητών σε πολύ μεγαλύτερο εύρος λογοτεχνικού (και όχι μόνο) υλικού από εκείνο με το οποίο συνήθως έρχονται σε επαφή στις σπουδές τους (Εικόνα 15).

Εικόνα 15. Σεμινάριο για τις κινηματογραφικές χρήσεις λογοτεχνικών αρχείων. ©Χρήστος Σαρρής

Καταλήγοντας, επιτρέψτε μου να συνοψίσω. Το άνοιγμα του αρχείου Καβάφη ξεκίνησε με τη γενναία επιλογή του Ιδρύματος Ωνάση να το ψηφιοποιήσει, να οργανώσει την αρχειονομική και φιλολογική του τεκμηρίωση και στη συνέχεια να το διαθέσει, ολόκληρο και επαρκώς τεκμηριωμένο, με ελεύθερη πρόσβαση στο διαδίκτυο. Αυτή η πρωτοβουλία, πρώτα απ' όλα, κατέστησε το ψηφιακό, πλέον, αρχείο έναν ανοιχτό, δημοκρατικά προσβάσιμο τόπο αναζήτησης που προσκαλεί άτομα με διαφορετικές ψηφιακές και αναγνωστικές δεξιότητες να αναζητήσουν κατά βούληση, να έρθουν σε αδιαμεσολάβητη επαφή με τα αρχειακά τεκμήρια και να απελευθερώσουν προοπτικές δημιουργικότητας, φαντασίας και πειραματισμού που συνήθως λανθάνουν στην εκπαιδευτική πρακτική. Κατά δεύτερο λόγο, παρατηρούμε ότι η ίδια η λειτουργία ενός ψηφιακού αρχείου εναρμονίζεται με τις αναγνωστικές συνήθειες των νεότερων ανθρώπων της εποχής μας, που προκρίνουν αφενός περιβάλλοντα μάθησης, επικοινωνίας και ψυχαγωγίας τα οποία κινητοποιούν αισθητηριακά τον επισκέπτη και αφετέρου τις μη γραμμικές αναγνώσεις και τη συνδυαστική πρόσληψη κειμένου και εικόνας. Τρίτον, το ψηφιακό πλέον λογοτεχνικό αρχείο προσφέρεται και για ομαδική και συνεργατική μάθηση, συμβατική είτε και εξ αποστάσεως, καθώς ενθαρρύνει τις πολυτροπικές αναζητήσεις χρηστών από διαφορετικά γεωγραφικά σημεία, ενώ παράλληλα προσφέρεται ως κόμβος διαλόγου και προβληματισμού για κοινότητες χρηστών που θα ήταν αδύνατον να συγκροτηθούν εκτός ψηφιακού περιβάλλοντος.

Με τους όρους αυτούς, το ψηφιακό αρχείο διαθέτει ένα ενδιαφέρον συγκριτικό πλεονέκτημα στο σύγχρονο (και παγκόσμιο) εκπαιδευτικό τοπίο, που όπως

¹³ Για αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με τη διοργάνωση της συγκεκριμένης δράσης για το 2020 και για τους συντελεστές που την πλαισιώνουν, βλ. στους ιστοτόπους του Ιδρύματος Ωνάση και του Ιονίου Πανεπιστημίου, <https://www.onassis.org/el/whats-on/cavafy-goes-university-2019-2020> και <https://ionio.gr/gr/news/12582/> (πρόσβαση 1/12/2019).

γνωρίζουμε σταδιακά απομακρύνεται από την δομημένη τυπική εκπαίδευση και έρχεται να συνομιλήσει με πρακτικές μη τυπικής και άτυπης μάθησης, οι οποίες λαμβάνουν χώρα με την πρωτοβουλία και συμμετοχή εναλλακτικών φορέων, συλλογικών παρεμβάσεων ή και ψηφιακών κοινοτήτων. Το ψηφιακό αρχείο μπορεί να επιτελέσει εκπαιδευτικές λειτουργίες και να κινητοποιήσει βιωματικές και στοχαστικές ενέργειες, ατομικά και συλλογικά, με τρόπο ευέλικτο, ασύγχρονο, πολυτοπικό, τέτοιο που να μας επιτρέπει να συλλάβουμε, να φανταστούμε και να υλοποιήσουμε γνωσιακές συνθήκες έξω από τα περιγεγραμμένα πλαίσια που συγκροτούν κυρίως μοντέλα του γνωρίζουν στον δυτικό κόσμο, στα οποία φυσικά συγκαταλέγονται και οι παραδοσιακές πρακτικές της φιλολογικής/λογοτεχνικής εκπαίδευσης, η ανανέωση των οποίων μας απασχόλησε σε αυτή την ομιλία.